

DANIEL SPÂNU

Aculturație la est de Carpați din perspectiva
necropolei din secolele II-III de la Poieniști

Rezumatul tezei de abilitare

Cercetările întreprinse în 1949 de către Radu Vulpe și în anii 1979-1996 de către Mircea Babeș pe „Măgura” la Poieniști (județul Vaslui) au condus la descoperirea a 224 de înmormântări din secolele II-III¹. O treime din aceste morminte a fost publicată exemplar de către Radu Vulpe; celelalte două treimi au rămas până acum inedite. Expertizele antropologice ale resturilor umane au fost definitive de către Nicolae Mirițoiu și Mihaela M. Culea în anul 2010. Documentarea și analizarea materialelor din necropola de la Poieniști a constituit principala mea temă de studiu postdoctorală, dezvoltată, mai întâi, în cadrul planului de cercetare al Institutului de Arheologie din București (2006-2008), apoi în cadrul unei burse oferite de Fundația Alexander von Humboldt la Institutul Arheologic German și la Universitatea Liberă din Berlin (2009-2010). O serie de revizuri și îmbunătățiri ulterioare (2011-2017) au contribuit la dezvoltarea analizei necropolei de la Poieniști ca studiu monografic. Sistematizarea și evaluarea întregii documentații arheologice edite și inedite, precum și a determinărilor antropologice, permite deslușirea aprofundată a expresivității culturale, rituale și sociale a comunității înmormântate în secolele II-III la Poieniști.

ISTORICUL CERCETĂRII. Amplul raport al lui Radu Vulpe din 1953 a deținut rolul unui deschizător de drumuri în problematica necropolelor est-carpătice „de tip Poieniști-Vârteșcoiu”. Raportul său a iscat numeroase polemici care se întemeiau pe o investigație parțială a necropolei. Dezbaterile istoriografice s-au concentrat în jurul a trei probleme principale: datarea necropolei, încadrarea ei culturală și atribuirea ei etnică. În istoriografia românească, problemele încadrării culturale a necropolei de la Poieniști au fost însă amalgamate cu cele ale determinării etnice. Dacă Radu Vulpe data necropola la sfârșitul secolului al III-lea și în cursul secolului al IV-lea, Gheorghe Bichir a coborât datarea ei în cea de a doua jumătate a secolului al III-lea, iar Mircea Ignat a încadrat-o și mai devreme, în

¹ Vulpe 1953; Babeș *et al.* 1980.

perioada 150 - 230/240 p. Chr.². Metodologia elaborării acestor scheme cronologice a fost însă precară³ și impune o revizuire plenară. În cercetarea românească a fost afirmat în mod constant caracterul autohton („carpic” sau „dacic”) al etnicității purtătorilor grupei Poienești-Vârteșcoiu și, implicit, al necropolei eponime. Singura excepție notabilă a constituit-o afirmarea etnicității sarmatice a defuncțiilor înhumați de la Poienești, pe baza presupusului caracter artificial al deformării craniilor⁴. În urma numeroaselor critici⁵, „teoria sarmatică” avea să fie ridicol atenuată și în cele din urmă respinsă unilateral⁶. Dezvelirea cvasi-completă a ansamblului funerar de la Poienești în urma cercetărilor din anii 1979-1996 oferă prilejul verificării vechilor teorii și interpretări.

RIT ȘI RITUAL FUNERAR. Necropola de la Poienești este caracterizată de un biritualism determinat de vârsta defuncțiilor: înhumația (82 morminte) a fost rezervată vârstelor mici (infans și juvenis), iar incinerarea (142 morminte) a fost practică în cazul majorității adulților. Resturile cremației au fost introduse în urne acoperite frecvent cu capace, mai rar au fost depuse direct în groapă. În câteva cazuri, au fost observate indicii ale învelirii resturilor cinerare într-un material textil. O amenajare deosebită a fost sesizată și în cazul unora dintre mormintele de înhumație, în cazul cărora defuncții au fost adăpostiți fie în amfore (enchytrismos), fie în coșciuge din lemn sau au fost așezați pe un catafalc (lectus funebris), realizat tot din lemn. Defuncții imaturi înhumați au fost orientați cel mai frecvent către vest-nord-vest și nord-vest.

INVENTARELE MORMINTELOR. Ceramica din necropola de la Poienești cunoaște o pronunțată diversitate. Anumite forme lucrate la roată și arse reducător (uneori și oxidant) au fost preferate cu deosebire pentru a servi ca urne (amfore, oalele svelte și scunde, cratere). Ceramica lucrată cu mâna a fost întrebuințată izolat (13,15% din totalul ceramicii) și constă din câteva oale și cățui. Depunerea în mormânt a altor recipiente decât urna și capacul este rar atestată. Pe lângă ceramică, inventarele mai conțin accesorii fibule, podoabe filigranate din argint (pandantive, cercei), mărgelile din pastă sticloasă și coral, precum și unele instrumente (cuțite, ace). Alte categorii de obiecte (de exemplu, un pahar din sticlă sau resturile unei casete romane) sunt importuri insolite.

² Vulpe 1953, 498; Bichir 1973, 148; Ignat 1999, 128-137; cf. Spănu 2011.

³ Sonoc 2007, 99; Spănu 2012a, 176-178; Spănu 2012b, 124-132.

⁴ Morintz 1959, 465 și 468; Nestor 1960, 678-679; Morintz 1961, 411. Cf. Mirițoiu 2015.

⁵ Ioniță, Ursache 1968, 224; Ioniță, Ursache 1988, 95-98; Ioniță 1982, 64-70; Palade 1971, 273-274; Babeș 2000, 340.

⁶ Bichir 1967, 215; Bichir 1969, 228; Bichir 1984, 198; Ignat 1999, 20.

Necropola de la Poieniști este caracterizată de o standardizare accentuată a modului de organizare a inventarelor. Atât în mormintele de incinerație, cât și în cele de înhumare, depunerea sau nu a elementelor ornatului funerar (accesorii vestimentare și/sau podoabe) nu a fost aleatorie, ci determinată de deosebirile de gen ale defuncțiilor. Din perspectiva determinărilor antropologice de la Poieniști, dar și de la Dămieniști⁷, podoabele filigranate pot fi considerate ca indicatori ai înmormântărilor feminine. Din înmormântările masculine lipsesc în general podoabele, iar fibulele sau instrumentele sunt rare.

ORGANIZAREA PLANIMETRICĂ A NECROPOLEI. Planimetria necropolei a fost analizată prin metoda poligoanelor lui Thiessen. Poligoanele au fost construite în jurul mormintelor de incinerație cu podoabe. În jurul acestor morminte se regăsesc în mod constant morminte de incinerație lipsite de podoabe și morminte de înhumare ale unor imaturi. În mormântările de incinerație masculine și feminine, precum și înhumările de imaturi se regăsesc grupate în posibile parcele familiale. Alinerile de morminte relativ perpendiculare pe axele principale de orientare ale înhumașilor sugerează adoptarea unei trame rectangulare de ordonare a spațiului funerar. Această concepție în organizarea spațială a necropolei, lipsită de antecedente locale pre-romane, a fost respectată pe durata mai multor generații, și ar putea reflecta marca tutelară a unei autorități fondatoare inițiale.

CRONOLOGIE. Principalii indicatori cronologici ai necropolei de la Poieniști sunt fibulele. Spectrul lor permite încadrarea necropolei în secolul al II-lea și în prima treime a secolului al III-lea. Începuturile necropolei sunt relativ obscure, dar, foarte probabil, cele dintâi înmormântări de pe „Măgură” au fost amenajate după începutul secolului al II-lea p. Chr. O primă fază, timpurie, în evoluția necropolei este indicată de fibulele puternic profilate care au fost menținute în uz până în vremea Războaielor Marcomanice⁸. O a doua fază, târzie, a necropolei este ilustrată de un număr restrâns de trei morminte cu fibule cu piciorul întors pe dedesupt și fibule cu portagrafa înaltă – tipuri răspândite în Europa est-centrală după Războaiele Marcomanice⁹. Numărul mic de morminte târzii face incertă continuarea înmormântărilor de pe „Măgură” până la mijlocul secolului al III-lea. Foarte probabil, necropola a fost abandonată la sfârșitul primei treimi a secolului al III-lea sau imediat după acest moment. Din perspectivă cultural-istorică, folosirea necropolei de la Poieniști poate fi sincronizată stăpânirii romane în Dacia.

⁷ Mitrea 1988; Mirițoiu 1988.

⁸ Jobst 1975, 40-41; Dąbrowska 1994, 29; Bichir 1973, 100.

⁹ Eggers 1955, 201-202; Koch 1985, 466-469; Godlowski 1992, 80 ff.; Teegen 1999, 139; Beck, Müller 2000, 90.

EXPRESIVITATE SOCIALĂ ȘI CULTRALĂ. Necropola de la Poieniști ilustrează reprezentarea funerară a tuturor categoriilor de vârstă și de gen ale unei comunități rurale. Caracterul ei rural poate fi lesne susținut prin poziția geografică a necropolei, în afara Imperiului, departe de teritoriile provinciale urbanizate. De altfel, adoptarea unor forme de cultură rurală romană dincolo de limes a fost atestată consistent atât literar, cât și arheologic¹⁰. Variația complexității inventarelor nu reflectă ierarhizarea socială („bogați” - „săraci”) sau politică („conducători” - „supuși”), ci reflectă traducerea în plan funerar a relațiilor familiale: femeie-bărbat (deosebiți prin ritual) și adult-copil (deosebiți prin rit).

Investigarea înmormântărilor din secolele II-III de la Poieniști permite identificarea anumitor etape ceremoniale cu strânse analogii în cutumele funerare din lumea romană. Foarte probabil, incinerările au fost efectuate într-un spațiu anume amenajat (*ustrinum*), de interes comunitar, dar care nu a fost identificat în ariile cercetate. Aducerea corpului defunctului la *ustrinum*, în cadrul unei procesiuni de tip *pompa funebris*, poate fi presupusă. Desfășurată în aer liber, incinerarea putea dobândi proporțiile unei ceremonii colective. Resturile faunistice descoperite în câteva urne ar putea fi explicate fie ca ofrande alimentare, fie ca indicii ale unor banchete funerare colective.

Conținutul urnelor indică o selecționare atentă a resturilor umane de pe rugul funerar. Această practică ar putea fi identificată acelei etape din ceremonialul greco-roman, denumită *ὀστολογεῖν* / *ossilegium*¹¹. Absența în urne a cenușii sau a altor materiale carbonizate ar putea fi interpretată ca rezultat al spălării oaselor incinerate, un ritual de asemenea atestat în lumea romană¹². Organizarea necropolei pe grupe de familie implică recursul la o memorie colectivă post-funerară instituționalizată și ritualizată. Absența întretăierilor de morminte permite presupunerea existenței unor semne de mormânt, repere ale unor ceremonii post-funerare.

Paralele romane ale etapelor ceremonialului funerar de la Poieniști sunt cu atât mai semnificative, cu cât necropola se datează într-o epocă imediat ulterioară cuceririi traianice a Daciei. Organizarea necropolei de pe „Măgură” survine după mai bine de un secol de practici funerare discrete sau nedetectabile arheologic, nu numai la Poieniști, ci în întreg spațiul Daciei preromane¹³ și în regiunile învecinate. Recursul preferențial la incinerație poate fi interpretat ca expresie a influenței romane exercitate la est de Carpați în contextul

¹⁰ Ammianus Marcellinus XVII. 1. 7; Kolník 1998, 155-158.

¹¹ Strumpf 2006, 86-87; Favez 1928, 84; Burkert 1983, 52; Burkert 1997, 64.

¹² Vergilius, *Aeneis* VI. 227-228; cf. Strumpf 2006, 86-87, nota 238; Walker 1985, 57.

¹³ Babeș 1988, 8-9; Babeș 2001, 745-748.

organizării provinciei Dacia¹⁴. De altfel, cucerirea romană pare să fi determinat o serie de transformări majore ale cutumelor funerare, pretutindeni în Europa barbară¹⁵.

Diferențierea de rit (îmaturi înhumati, adulți incinerati) a fost probabil corelată unor ritualuri de confirmare a maturității. Înhumarea defuncțiilor imaturi a fost o cutumă răspândită larg în lumea romană¹⁶ și nu are analogii locale preromane. Alăturarea înmormântărilor de adulți și de copii (inclusiv *neonati*) reflectă integrarea acestora din urmă în proiecția funerară-simbolică a noțiunii locale de comunitate. Această obștină rituală își regăsește o bună paralelă în lumea romană, unde, în epoca imperială, funeraliile copiilor defuncți au fost integrate în sfera publică (*funus acerbum*), în detrimentul celei private¹⁷. Îndelungata tradiție grecească și romană republicană a înmormântării copiilor defuncți în preajma locuințelor particulare (în mormântările de tip *suggrundaria*¹⁸) a fost descurajată și, treptat, abandonată în epocă imperială. În regiunile Europei continentale integrate Imperiului Roman, înhumarea defuncțiilor vârste mici în necropole alături de adulți incinerati este frecvent atestată¹⁹ și a fost percepută ca expresie a romanizării populațiilor provinciale²⁰.

Civilizația romană a acordat reprezentării funerare a familiei o importanță rituală deosebită²¹, prin recunoașterea unui simbolism complementar identităților masculină, feminină și infantilă²². Organizarea necropolei de la Poienesti pe grupe posibil familiale și distigerea prin principalele elemente de rit și de ritual funerar a înmormântărilor de femei și copii pot fi interpretate ca reflexe ale concepțiilor funerare romane materializate la est de Carpați. Cu alte cuvinte, necropola din secolele II-III de la Poienesti ilustrează o ideologie funerară ale cărei repere fundamentale au o sorginte romană. Adoptarea acestei ideologii ilustrează un caz particular de aculturație a unei comunități aflate în afara Imperiului la modele culturale provinciale.

¹⁴ Babeș 1988, 8-9.

¹⁵ Kaiser 2001, 286-*sqq*; Strobel 2010, 293.

¹⁶ Plinius, *Nat. hist.* VII, 16, 72; Juvenal, *Satire* XV, 138/140; cf. Beilke-Voigt 2004.

¹⁷ Rawson 2003, 362-363; Schorn 2009, 341-343; cf. Boyancé 1952; Néraudau 1987.

¹⁸ Gaio 2005, 65-*sqq*; cf. Beilke-Voigt 2008.

¹⁹ E.g.: Bratislava-Rusovce, necropola II (Pichlerová 1981, 219-*sqq*), Kempten (Mackensen 1978a, 144-150; Fasold 1993, 392), Halbtun (Doneus 2014, 198-202), Gross-Geraus (Schleifring 1986), Stettfeld, necropola I (Wahl, Kokabi 1988), Šempeter (Mackensen 1978b), Fréjus (Gébara, Béraud 1993), Tarent (Hempel 2001, 79); pentru Britania: Scott 1999, 114.

²⁰ Fasold 1993, 392; Mackensen 1978b, 179.

²¹ Walker 1985, 11: „perhaps the most striking aspect of Roman rituals at death is the emphasis placed upon the long-term continuity of the family”.

²² Foster 1993, 212; Boyancé 1952, 275-289, Engels 1998, 44, Rawson 2003, 343.

CONSIDERAȚII CULTURAL-ISTORICE. Prin caracteristicile ei rituale (biritualism, recusul la un anumit spectru de fibule de epocă imperială și la podoabe filigranate, repertoriul ceramice ș.a.), necropola de la Poienești se aseamănă mai multor necropole din Podișul Central Moldovenesc (Văleni, Săbăoani, Sohodor, Dămieniști) și din zona de curbură a Carpaților (Vârteșcoiu, Gura Nișcovului, Pădureni), dar și unor necropole rurale din provincia Dacia, în special celei de la Locusteni. Astfel, modelul de aculturație „Poienești” atestă omologarea dintre „provincial” și „barbar”, specifică gândirii politice romane²³, anterior crizei secolului al III-lea și reflectă fluiditatea culturală a limesului. Adeziunea statornică, de-a lungul mai multor generații, a unei comunități rurale din *Barbaricum* la comportamente funerare de sorginte provincială reflectă asumarea unui sedentarism simbolic consfințit de concepția romană a „civilizației”²⁴. Foarte probabil, în contextul istoric particular al veacului al II-lea p. Chr., asumarea unui proces de aculturație prelua aspirației pentru autodeterminare și diferențiere identitară. Forța integratoare și, totodată, captivantă a culturii romane acționa atotputernică, chiar și dincolo de limes.

Revizuirea cronologiei relative și absolute a necropolei de la Poienești are o implicație directă asupra determinării identitare. Necropola de la Poienești poate fi atribuită uneia dintre comunitățile mozaicului de etnii evocate de Ptolemeu III. 5. 10, III. 8. 3 și III. 10. 7 în preajma Siretului²⁵. Foarte probabil, aceste grupe aveau să fie integrate în treimea mijlocie a secolului al III-lea în sfera de putere a carpilor. În mod paradoxal, afirmarea istorică a acestora, în anul 238 p. Chr.²⁶, coincide tocmai cu abandonarea necropolei de pe „Măgură”. Modelul de aculturație ilustrat de comunitatea înmormântată la Poienești contrastează flagrant cu profilul istoric al carpilor, prezentați de sursele literare ca o grupă mobilă, ostilă Imperiului. Cele două modele aparțin unor contexte istorice și culturale distincte, iar amalgamarea lor ar diminua expresivitatea arheologică în favoarea dezideratelor determinării etnice.

²³ Whittaker 1994, 223.

²⁴ Georges, Amiel 2008, 194-195.

²⁵ Bichir 1973, 157; cf. Vulpe 1960; Bogdan Cătănicu 1990, 223-225.

²⁶ *Historia Augusta* XXI. 16. 3; cf. Bichir 1973, 179-181; Wolfram 1979, 42-43; Petolescu 2010, 301.

Literatura citată

- Babeș 1988 - M. Babeș, *Descoperirile funerare și semnificatia lor în contextul culturii geto-dacice clasice*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 39, 1, 1988, 3-32.
- Babeș 2000 - M. Babeș, *Poienești*, în: C. Preda (ed.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. III, București 2000, 337-340.
- Babeș 2001 - M. Babeș, *Descoperiri funerare*, în: M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe, *Istoria Românilor. Moștenirea timpurilor îndepărtate*, vol. I, București 2001, 745-748.
- Babeș et al. 1980 - M. Babeș, N. Mirițoiu, C.-M. Istrate, G. Coman, *Raport preliminar privind reluarea săpăturilor de la Poienești - 1979*, Acta Moldaviae Meridionalis 2, 1980, 35-44.
- Beck, Müller 2000 - H. Beck, R. Müller, *Fibel und Fibeltracht*, în: Reallexikon der germanischen Altertumskunde, Studienausgabe, Berlin, New York, 2000.
- Beilke-Voigt 2004 - I. Beilke-Voigt, *Kinderdefizite und Kinderfriedhöfe. Zur Sonderstellung des Kindes im Bestattungsritual anhand archäologischer und ethnologischer Quellen*, Ethnografischer Archäologischer Zeitschrift 45, 2004, 271-295.
- Beilke-Voigt 2008 - I. Beilke-Voigt, *Kindergräber in frühgeschichtlichen Hausbefunden*, în: C. Kümmel, B. Schweizer, U. Veit (ed.), *Körperinszenierung, Objektsammlung, Monumentalisierung. Totenritual und Grabkult in frühen Gesellschaften. Archäologische Quellen in kulturwissenschaftlicher Perspektive*, Tübinger Archäologische Taschenbücher 6, Münster 2008, 537-562.
- Bichir 1967 - G. Bichir, *La civilisation des Carpes (IIe-IIIe siècle de n. è.) à la lumière des fouilles archéologiques de Poiana-Dulcești, de Butnărești et de Pădureni*, Dacia 11, 1967, 177-223.
- Bichir 1969 - G. Bichir, *În legătură cu riturile funerare la carpi*, Studii și Cercetări de Istorie Veche 22, 1-2, 1969, 219-236.
- Bichir 1973 - G. Bichir, *Cultura carpică*, București 1973.
- Bichir 1984 - G. Bichir, *Ion Ioniță, Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacia din spațiul est carpatic în secolele II-IV e.n.*, (recenzie), Thraco-dacica 5, 1-2, 1984, 194-205.
- Bogdan Cătănicu 1990 - I. Bogdan Cătănicu, *Ptolémée et la province de Dacie*, Dacia 34, 1990, 223-234.
- Boyancé 1952 - P. Boyancé, *Funus acerbum*, Revue des études anciennes 54, 1952, 275-289.
- Burkert 1983 - W. Burkert, *Homo necans: the Anthropology of Ancient Greek sacrificial ritual and Myth*, University of Chicago 1983.
- Burkert 1997 - W. Burkert, *Homo necans: Interpretationen altgriechischer Opferriten und Mythen*, Berlin-New York 1997.
- Doneus 1994 - N. Doneus, *Halbturn I – ein römischerzeitliches Gräberfeld aus dem Burgenland. Struktur und Grabrituale eines ländlichen Gräberfeldes im Hinterland von Carnuntum zwischen dem 2. und 5. Jahrhundert*, în: N. Doneus (ed.), *Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Halbturn, Burgenland. Teil 1: Archäologie, Geschichte und Grabbrauch*, Mainz 2014, 1-230.
- Eggers 1955 - H. J. Eggers, *Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit in Freien Germanien*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 2, 1955, 196-244.
- Engels 1998 - J. Engels, *Funerum sepulcrorumque magnificentia. Begräbnis- und Grabluxusgesetze in der griechisch-römischen Welt mit einigen Ausblicken auf Einschränkungen des funerals und sepulchralen Luxus in Mittelalter und in der Neuzeit*, Hermes Einzelschriften 78, Stuttgart 1998.
- Fasold 1993 - J. Fasold, *Romanisierung und Grabbrauch*, în: M. Struck (ed.), *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*. Internationale Fachkonferenz vom 18. - 20. Februar 1991 im Institut für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz, Mainz 1993, 381-395.
- Favez 1928 - C. Favez, *Seneca, Ad Marciam de Consolatione*, Paris 1928.
- Foster 1993 - J. Foster, *The Identification of male and female graves using grave goods*, în: M. Struck, *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*, Mainz 1993, 207-212.
- Gaio 2005 - S. Gaio, „*Quid sint suggrundaria*”. *La sepoltura infantile a Enchytrismos di Loppio – A. Andrea* (TN), Annali del Museo Civico di Rovereto, Sez.: Arch., St., Sc. nat. 20, 2004 (2005), 53-90.
- Gébara, Béraud 1993 - C. Gébara, I. Béraud, *Rites funéraires et sépultures d'enfants dans les nécropoles de Fréjus, Var (France)*, în: Struck M. (ed.), *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*. Internationale Fachkonferenz vom 18. - 20. Februar 1991 im Institut für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz. Mainz 1993, 329- 336.
- Georges, Amiel 2008 - P. Georges, C. Amiel, *Regards archéologiques du XXe siècle sur la crémation antique: l'exemple du Midi toulousain*, Anabases 8, 2008, 187-195.

- Godlowski 1992 - K. Godlowski, *Die Przeworsk-Kultur*, în: G. Neumann, H. Seemann, *Beiträge zum Verständnis des Tacitus*, Teil II, 1992, 10-90.
- Hempel 2001 - K. G. Hempel, *Die Nekropole von Tarent im 2. und 1. Jh. v. Chr.*, Studien zur materiellen Kultur, Taranto 2001.
- Ignat 1999 - M. Ignat, *Dacii liberi din Moldova. Contribuții arheologice. Necropolele de la Podeni și Zvorâștea*, Iași 1999.
- Ioniță 1982 - I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, Iași 1982.
- Ioniță, Ursachi 1968 - I. Ioniță, V. Ursachi, *Noi date arheologice privind riturile funerare la carpo-daci*, Studii și Comunicări de Istorie Veche 19, 2, 1968, 213-215.
- Ioniță, Ursachi 1988 - I. Ioniță, V. Ursachi, *Văleni - o mare necropolă a dacilor liberi*, Iași 1988.
- Jobst 1975 - W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, Forschungen in Lauriacum 10, Linz 1975.
- Kaiser 2001 - M. Kaiser, *Römische Bestattungsgebräuche in Trier, im Trierer Umland, in Bonn und Neuss*, în: M. Heinzelmann, J. Ortalli, P. Fasold, M. Witteyer (ed.), *Römischer Bestattungsbrauch und Beigabensitten in Rom Norditalien und den Nordwestprovinzen von der späten Republik bis in die Kaiserzeit*, Internationales Kolloquium, Rom 1.-3. April 1998. Palilia 8, Wiesbaden 2001, 279-286.
- Koch 1985 - R. Koch, *Tracht der Alamannen in der Spätantike*, în: H. Temporini, W. Haase (ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. II. Prinzipat, Band 12, 3, 1985, 456-545.
- Kolník 1965 - T. Kolník, *K typológii a chronológii niektorých spón z mladšej doby rímskej na juhozápadnom Slovensku*/ *Zur Typologie und Chronologie einiger Fibeln aus der jüngeren römischen Kaiserzeit in der Südslowakei*, Slovenska Archeologia 13, 1, 1965, 183-236.
- Mackensen 1978a - M. Mackensen, *Das römische Gräberfeld an der Keckwiese in Kempten. Gräber und Grabanlagen des 1. und 4. Jahrhunderts*, Cambodunums-Forschungen IV, în: K. Schwarz (ed.), *Materialehefte zur Bayerischen Vorgeschichte Reihe A - Fundinventare und Ausgrabungsbefunde*, Band 34, Kallmünz/Opf. 1978.
- Mackensen 1978b - M. Mackensen, *Körperbestattete Neonaten in der römischen Nekropole von Sempeter*, Arheoloski vestnik 29, 1978, 336-342.
- Mirițoiu 1988 - N. Mirițoiu, *Expertiza antropologică*, în: Mitrea I., *Un complex funerar descoperit în necropola carpică de la Dămieniști, jud. Bacău*, Studii și Comunicări de Istorie Veche și Arheologie 39, 4, 1988, 378-379.
- Mirițoiu 2015 - N. Mirițoiu, *Arhitectura craniană și deformarea artificială intenționată a craniului. Craniile deformate din România (rezumatul tezei de doctorat)*, Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 66, 3-4, 2015, 365-376.
- Mitrea 1988 - I. Mitrea, *Un complex funerar descoperit în necropola carpică de la Dămieniști, jud. Bacău*, Studii și Comunicări de Istorie Veche și Arheologie 39, 4, 1988, 369-380.
- Morintz 1959 - S. Morintz, *Nekotrye voprosy sarmatskogo naselija v Moldave i Muntenii v svyazi Fokšanskim pogrebeniem*, Dacia 3, 1959, 451-471.
- Morintz 1961 - S. Morintz, *Novyi oblik dakijèkoi kul'tur'y v rymskuju epohu*, Dacia 5, 1961, 395-414.
- Néraudau 1987 - J.-P. Néraudau, *La loi, la coutume et le chagrin. Réflexions sur la mort des enfants*, în: F. Hinard (ed.), *La mort, les morts, de l'au delà, dans le monde romain*, Actes du Colloque de Caen 20-22. Caen 1987, 195-208.
- Nestor 1960 - I. Nestor, *Sarmatii. Goții*, în: C. Daicoviciu, E. Condurachi, I. Nestor, G. Ștefan, M. D. Matei (red.) *Istoria României. I. Comuna primitivă. Slăvismul. Perioada de trecere la feudalism*, București, 1960, 671-704.
- Palade 1971 - V. Palade, *Necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Bîrlad - Casa de Apă*, Memoria Antiquitatis 3, 1971, 259-275.
- Petolescu 2010 - C. C. Petolescu, *Dacia. Un mileniu de istorie*, București 2010.
- Pichlerová 1981 - M. Pichlerová, *Gerulata Rusovce. Rímske pohrebisko II*, Bratislava 1981.
- Rawson 2003 - B. Rawson, *Children and Childhood in Roman Italy*, Oxford University Press 2003.
- Schleifring 1986 - J. H. Schleifring, *Anthropologische Gesichtspunkte zum Nebeneinander von Brand- und Körpergräbern auf römischen Nekropolen - dargestellt am Beispiel Gross-Geraus*, Archäologisches Korrespondenzblatt 16, 1986, 199-201.
- Schorn 2009 - S. Schorn, *Tears of the Bereaved: Plutarch's Consolatio ad uxorem in Context*, în: Fögen T. (ed.), *Tears in the Graeco-Roman World*, Göttingen 2009, 335-366.
- Scott 1999 - E. Scott, *The Archaeology of the Infancy and Infant Death*, British Archaeological Reports, Int. Ser. 819, 1999.
- Sonoc 2007 - O. Sonoc, *Observații referitoare la unele podoabe descoperite în necropolele populației daco-romane și în cele alte dacilor liberi/Betrachtungen bezüglich einiger in den Gräberfelder der dakisch-römischen Bevölkerung und in denjenigen der freien Daker entdeckten Schmickschstücke*, Analele Banatului 15, 2007, 97-130.
- Spănu 2011 - D. Spănu, *Dezbaterea necropolei din secolele II-III de la Poieniști în istoriografia românească*, în: D. Măgureanu, D. Măndescu, S. Matei (ed.), *Archaeology. Making of the Practice. Studies in Honor of Mircea Babeș at his 70th Anniversary*, Pitești 2011, 153-170.
- Spănu 2012a - D. Spănu, *Zur Transformation der Bestattungssitten östlich der Karpaten im Kontext der römischen Eroberung Dakiens*, Prähistorische Zeitschrift 87, 1, 2012, 161-188.

- Spânu 2012b - D. Spânu, *Probleme ale cronologiei necropolelor Poienesti-Vărtișcoiu*, Mousaios 17, 2012, 121-144.
- Strobel 2010 - K. Strobel, *Kaiser Trajan. Eine Epoche der Weltgeschichte*, Regensburg 2010.
- Strumpf 2006 - S. Strumpf, *Bestattung und Bestattungswesen im Römischen Reich: Ablauf, soziale Dimension und ökonomische Bedeutung der Totenfürsorge im lateinischen Westen*, Göttingen 2006.
- Teegen 1999 - W.-R. Teegen, *Studien zu dem kaiserzeitlichen Quellopferrfund von Bad Pyrmont*, in: Hoops J., Beck H., Reallexikon der germanischen Altertumskunde: Ergänzungsbände; Band 20, 1999.
- Vulpe 1953 - R. Vulpe, *Săpăturile de la Poienesti din 1949*, Materiale 1, 1953, 214-506.
- Vulpe 1960 - A. Vulpe, *Ptolemy and the ancient geography of Moldavia*, Studii Clasice 6, 1960, 233-246.
- Wahl, Kokabi 1988 - J. Wahl, M. Kokabi, *Das römische Gräberfeld von Stettfeld I. Osteologische Untersuchungen der Knochenreste aus dem Gräberfeld*, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, Band 29, Stuttgart 1988.
- Walker 1985 - S. Walker, *Memorials to the Roman Dead*, Scarborough 1985.
- Whittaker 1994 - C. R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study*, Baltimore 1994.
- Wolfram 1979 - H. Wolfram, *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, München 1979.